

ДИПЛОМАТИЧНА ПОЗИЦІЯ АДАМА ЧАРТОРИЙСЬКОГО В ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

У статті проаналізовано дипломатичну позицію Адама Чарторийського. Акцентовано увагу на спробах відновлення польської держави в рамках побудови зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Ключові слова: міжнародні відносини, наполеонівські війни, польська проблема, мирний договір.

В статье проанализирована дипломатическая позиция Адама Чарторийского. Акцентировано внимание на попытках возобновления польского государства в рамках построения внешнеполитического курса Российской империи.

Ключевые слова: международные отношения, наполеоновские войны, польская проблема, мирный договор.

In the article was analyzed the diplomatic position of Adam Chartoriyski. The emphasis was focused on attempts to restore the Polish state within the construction of Russian Empire foreign policy course.

Keywords: international relations, the Napoleonic Wars, the Polish problem, a peace agreement.

Поділ Речі Посполитої та втрата державності призвели до пожвавлення діяльності польських політиків, які ставили собі за мету відновлення своєї Батьківщини. Яскравим прикладом постійної боротьби за Польщу є діяльність представника старовинного роду литовсько-польської шляхти, фамілії Чарторийських — Адама Єжи.

Участь Чарторийських у військових діях проти Росії викликала бурхливу реакцію Катерини II, тому їхні володіння в російській частині Польщі піддалися секвестру. Внаслідок цього, за вказівкою батька, брати Чарторийські повинні були поступити на російську службу¹.

Завдяки випадку історії, тригодинна розмова у Таврійському парку між онуком Катерини II Олександром та Адамом Чарторийським змінила відносини між ними, перетворившись на дружбу князя із царем: «Із цього дня та після розмови... розпочалась моя відданість великому князю..., наша дружба призвела до ряду подій, щасливих і нещасливих...»².

Розуміючи, що Олександр у майбутньому зійде на російський престол, Чарторийський пов'язував із ним надії на можливість отримання незалежності Польщею.

На початку XIX ст., із посиленням в Європі наполеонівської Франції, А. Чарторийський радів «неймовірним успіхам Бонапарта», бачачи в них надію на відновлення Польщі. Проте, перебуваючи в Італії, Адам Єжи побачив, що в діях Наполеона зовсім немає бажання встановлювати демократичний лад. На прикладі П'ємонту стало зрозуміло, що Наполеон проводить прагматичний курс домінування Франції у Європі³.

Із початком зовнішньополітичної діяльності Чарторийського його плани були спрямовані на те, щоб польська держава «відновила під скіпетром Росії»⁴.

Дана позиція на протязі всього його життя залишалася незмінною, але в залежності від конкретних умов та обставин його погляди зазнавали певної трансформації, а ставлення до форми їх реалізації змінювалося відповідним чином.

А. Чарторийський добре розумів всю складність польської проблеми і тому з початком формування третьої антифранцузької коаліції ним був проєкт відновлення Королівства Польського.

В історію цей план увійшов як «Пулавський», оскільки був представлений російському імператорові в родовому маєтку Чарторийських. Згідно із задумом Чарторийського, в разі, якщо Фрідріх Вільгельм III не погоджувався сприяти Росії в майбутній війні проти Франції, російські війська повинні були перейти прусський кордон та оволодіти гирлом Вісли і Німану. У цьому випадку населення пруської частини колишньої Речі Посполитої, мало б повстати. Завершальним етапом «Пулавського» плану передбачалося приєднання території пруської «Польщі» до Російської імперії та проголошення Королівства Польського на чолі з Олександром I. Однак реалізації даного плану завадив Наполеон⁵.

У кінці 1806 р. Чарторийський подав Олександрові I «Записку стосовно необхідності відновлення незалежності Польщі, щоб випередити в цьому Наполеона». «Польща, — згадувалось у ній, — в силу обставин, що сталися, була головним центром інтересів двох держав... Саме Польща являється для Бонапарта основною базою для боротьби з Росією...»⁶.

Тому, князем Чарторийським було запропоновано переманити поляків на сторону Росії. На його думку, необхідно оголосити Польщу королівством, а її спадковими королями проголосити російського імператора та його наслідників. Тоді Польща стане бар'єром на шляху Наполеона: «Росія, приєднавши до себе Польщу, створить для себе в її обличчі аванпост»⁷.

Підписаний у Тільзіті 25 червня 1807 р. мирний договір між Росією та Францією визначив долю частини польських земель. За умовами миру передбачалося створення з польських володінь Пруссії Князівства (Герцогства) Варшавського. Воно включалось у наполеонівську систему і підлягало Кодексу Наполеона. Таким чином, Князівство Варшавське ставало аванпостом воєнних сил французького імператора.

У зв'язку з цим Росії необхідно було забезпечити західні кордони, для цього слід було спробувати домовитись із Францією відносно польського питання, яке

залишалось одним із центральних у російській зовнішній політиці. Були розпочаті переговори та тривала дипломатична переписка щодо підготовки конвенції, яка повинна була визначити майбутню долю поляків.

Одним із визначальних моментів під час переговорів, став лист Шампанї із Відня до російського канцлера Румянцеву від 20 жовтня 1809 р.: «Імператор не тільки не бажає думати про відновлення Польщі, але й готовий співпрацювати з імператором Олександром в усіх мірах, які знищили б назавжди спогади про неї. Його величність погоджується на те, щоб слова «Польща» та «поляк» не тільки зникли із політичних договорів, але й з історії»⁸.

Із позицією Наполеона, стосовно польських справ та листом Шампанї був ознайомлений Адам Чарторийський. У розмові з Олександром I він зізнався, що читав його із печаллю. При цьому польський князь дорікав російському імператорові в ухиленні від попередніх намірів щодо Польщі: «Піднесення, з яким було оголошено про відбирання у поляків будь-якої надії, здається мені, здатне швидше послужити на користь Наполеону, ніж на зло, адже завдяки цьому все, що є в даному образі ганебного, падає цілком на російського імператора»⁹. Намагаючись пом'якшити ситуацію, імператор наголосив, що в даний час він не бачить можливостей здійснити свій план щодо Польщі, тому єдиним шляхом вважає «створення особливого управління у польських провінціях, що належать Росії»¹⁰.

Після того як стало зрозуміло, що досягнення домовленості між Росією та Францією стало нереальним і що найближчим часом загострення відносин між ними може привести до прямого зіткнення, держави почали ще більше слідкувати за ситуацією в Князівстві Варшавському. Саме тому, на зустрічі Олександра I та А.Чарторийського, що відбулася в грудні 1810 р., імператором було наголошено, що настав час довести полякам, що Росія їм не ворог, а «справжній вірний друг», і не вона єдина є перешкодою у відновленні Польщі, але саме вона зможе здійснити це. Окрім цього імператор просив Чарторийського зібрати свідчення відносно настроїв поляків у Князівстві Варшавському.

Виконуючи доручення імператора, у листі від 18 січня 1811 р. Чарторийський повідомляв, що «армія та мешканці Герцогства Варшавського одностайні у своїх бажаннях і прагненнях. Їх бажання та єдина ціль — відродження Польщі, єднання всіх її партій в одне народне суспільство, під національним і конституційним управлінням»¹¹.

На його думку, пропозиція Росії повинна відповідати інтересам поляків, «щоб благо батьківщини являлось для них уже як щось виконане, а не в формі сумнівних обіцянок»¹². Конкретизуючи власну позицію, Чарторийський називав три пункти умови, реалізація яких задовольняла б уряд Князівства Варшавського, армію та народ: по-перше, це відновлення Конституції 3 травня 1791 р., по-друге, об'єднання всіх частин Польщі під єдиним скіпетром, адже без цього родичі «перетворюються в чужоземців», земельні володіння опиняються в різних державах, виникає необхідність коритися волі декількох монархів. Економічні інтереси були виражені у третьому пункті — забезпечення «шляхів для торгівлі, без яких ця виснажена та збідніла країна ніколи не буде у стані піднятися»¹³.

Події, пов'язані з початком війни між Францією та Росією, проголошенням сеймом Королівства Польського та створення Конфедерації, змусили А. Чарторийського покинути Росію. В листі до Олександра I, він просив про відставку, адже стаття 6 Акта Генеральної конфедерації проголошувала: «Усі поляки, які знаходяться на громадянській чи військовій службі в Росії, повинні перестати служити цій державі». Не отримавши відповіді на лист, Чарторийський писав Олександрю I із Карлсбада 4 серпня 1812 р., що мочання імператора він розуміє як згоду. Для нього не має сумніву в тому, що «важливою справою являється справа по відношенню до своєї батьківщини»¹⁴.

Таким чином, князем А. Чарторийським було взято «тайм-аут» у міжнародних справах, йому залишалось бути спостерігачем у протистоянні Наполеона та Олександра I, очікуючи вдалого моменту, щоб вкотре підняти до обговорення польське питання.

Успіхи російської армії в західному напрямку наприкінці 1812 р. посилили напругу серед «наполеонівських» міністрів Князівства Варшавського за власне майбутнє.

1 грудня 1812 р. Т. Мостовський, С. Замойський, І. Соболевський вирішили уповноважити А. Чарторийського на ведення переговорів із Олександром I від імені Генеральної конфедерації та варшавського уряду. Було обґрунтовано польську позицію наступним чином: «Досвід минулого повинен був довести Росії необхідність іншого ставлення до Польщі, ніж політика однієї тільки сили, яка постійно породжує зустрічну реакцію і до цього часу вела тільки до занепокоєння та нещастя. Чи не простіше неподільно пов'язати Польщу з імперією добровільним волевиявленням поляків... Побудована на мудрих та ліберальних основах, Польща стала б форпостом імперії...»¹⁵.

6 грудня 1812 р. А. Чарторийський відправив листа у ставку імператора. У своєму зверненні князь цікавився: «Якщо Ви увійдете до Польщі переможцем, чи повернетесь Ви до попередніх планів відносно даної країни?»¹⁶. Проте, не отримавши відповіді російського імператора, 15 грудня 1812 р. Чарторийський знову направив Олександрю I листа з рекомендаціями стосовно заходів, які, на його думку, потрібно було врахувати при вступі російської армії на територію Князівства Варшавського: «Якщо Ваша імператорська величність у момент, коли польський народ очікує від Вас помсти переможця, запропонуйте добровільно йому те, за що він боровся, цим призведете до магічного враження»¹⁷.

Олександр I відправив відповідь А. Чарторийському із роз'ясненням власної позиції 1 січня 1813 р., уже після вступу російської армії на територію Князівства Варшавського. В листі імператор підкреслював, що участь поляків у війні проти Росії на стороні Франції негативно відзначилась для російського суспільства. «Поведінка польської армії, грабунки в Смоленську, Москві, спустошення країни, — писав він, — відродили попередню ненависть». Олександр I вважав, що розголошення його планів стосовно Польщі передчасними, адже тоді Австрія та Пруссія «кинулись б в обійми Франції». На рахунок форми державного управління майбутньої Польщі, питання що надзвичайно непокоїло поляків, в тому числі Чарторийського, імператор писав: «Ви знаєте, що я завжди надавав перевагу ліберальним формам»¹⁸.

6 січня 1813 р. у зв'язку із звільненням Росії від наполеонівської армії був виданий маніфест Олександра I та опубліковано звернення імператора до мешканців Князівства Варшавського. Це було певним заспокоєнням: «Ви спокійно можете залишатись у власних будинках. Життя, цінності та свобода ваша в безпеці». Полякам — учасникам походу Наполеона проти Росії — оголошувалась амністія, за винятком тих, хто продовжував залишатися на службі в наполеонівських військах¹⁹.

Згодом у листі з Варшави 5 березня 1813 р. Чарторийський пояснював Олександру I, в необхідності подолання недоброзичливого ставлення росіян до поляків, яке буде перешкоджати реалізації його польських планів. «Оскільки роздратування, російського суспільства, неприязнь його до поляків — писав Чарторийський — не може привести ні до чого доброго, а ці почуття часто підігруються періодичними листівками, що виходять в імперії, тому міністр просвіти повинен отримати вказівку не допускати через цензуру образи та випадки проти поляків, взагалі заборонити все, що здатне розпалити ворожнечу між обома націями та схилити до тиранії, і навпаки, дозволити друк усього написаного в дусі примирення, справедливості та згоди»²⁰.

Намагаючись прискорити вирішення польського питання, А. Чарторийський пропонував переконати імператора в тому, що йому необхідно «викликати до себе довіру та прихильність поляків». Ставши на захист польських інтересів, він вселяв Олександру I думку, що, якщо буде розбитий польський корпус, то у воєнному відношенні це буде мати «мале значення», але в політичному — стане «помилкою»²¹.

Із наближенням завершення війни проти Наполеона, Чарторийський вкотре звертався до Олександра I. Так, 7 березня 1814 р. він писав, якщо при підписанні мирного договору відбудеться новий поділ Польщі, то поляки звернуться до російського імператора «як до єдиної їх надії». Найважливішим проханням, яке висловлював князь, полягало в тому, що «поляки не повинні бути віддані під німецьке панування, якщо при цьому їм не буде гарантовано створення самостійної провінції, де адміністративні та судові посади займали б місцеві уродженці, існувало місцеве самоуправління та деякі збройні сили, місцева мова була б збережена в адміністрації, судді та державних школах, а закони й установи були б пристосовані до звичаїв країни». «Поляки, — писав він, — благають Вашу імператорську величність врятувати їх від австрійського панування». Якщо Олександр I не зможе об'єднати всю Польщу під своїм скіпетром, — заявляв Чарторийський, — то поляки хотіли б, щоб вона була поділена тільки між Росією і Пруссією і щоб до цих територій була включена і Галичина, тоді вона назавжди буде «врятована від уряду, чії представники незмінно проявляли лише ненависть до польської нації»²².

Крім того, вважав Чарторийський, «жителі повинні бути позбавлені від всякого покарання і переслідування за їх минулі дії». У той же день Чарторийський відправив імператору ще один лист. Цей лист був переповнений лестощами і вихваланням на його адресу. Князь писав, що поляки «волають і благають врятувати від повторення розділу, з якого почалися всі нещастя,

пережиті Європою». Від імені поляків він звертався до Олександра I: «Государ, врятуйте нас від знищення, допоможіть зберегти нашу мову, наші закони і звичаї, наше ім'я, нашу національну цілісність і державний устрій»²³.

Продовженням «боротьби» за Польщу для А. Чарторийського став Віденський конгрес, що розпочався 1 жовтня 1814 р. Хоча й не маючи можливості безпосередньо брати участь в обговоренні, позицію Олександра I стосовно інтересів Росії та польського питання у Відні представляли: князь А.К. Розумовський, граф Г.О. Штакельберг, барон Г. Штейн, барон І.О. Анштет та граф І.А. Каподістрія.

План приєднання значної частини Князівства Варшавського до Росії та створення Королівства Польського під скіпетром російського імператора, зустріч супротив серед інших учасників конгресу, які не бажали посилення Росії за рахунок Польщі.

На зустрічі Чарторийського з Гарденбергом і Штейном, що відбулася 24 жовтня 1814 р., обговорювалося питання про Краків — чи буде наданий йому статус вільного міста. Згодом, 30 жовтня, відбулася розмова Гарденберга з Олександром I, у ході якої прусський канцлер намагався переконати імператора в поступці Кракова і Торна²⁴.

9 січня 1815 р. Розумовським було запропоновано створити спеціальну комісію з представників трьох держав (Росії, Австрії та Пруссії), котра б займалася фінансовими й адміністративними питаннями, що стосуються Польщі. Комісії належало визначити межі територій польських земель, які підлягали включенню до складу Росії, Австрії і Пруссії. Вимагалось підготувати відповідні правові акти, в тому числі про надання Кракову і Торну статусу вільних міст. Крім того, згадувалося, що в найближчий час Чарторийський повинен представити Розумовському «проекти конституцій вільних міст Кракова і Торна»²⁵, що пізніше князем було виконано.

Незважаючи на прагнення Росії проводити тверду політичну лінію, їй все ж доводилося йти на поступки та компроміси. У підсумку, Олександр I погодився передати Пруссії Торн, відповідно остання дала згоду на збереження за саксонським королем частини Саксонії.

11 лютого 1815 р. на засіданні п'яти держав були парафовані статті стосовно територіальних змін у Саксонії та про кордони між Росією і Пруссією на території Князівства Варшавського. У підсумку, Пруссія отримувала Велике Герцогство Познанське, Бромберг і Торн (як компенсацію за втрати в Саксонії). Проте розбіжності тривали: Штейн у листі Чарторийського від 13 лютого 1815 р. підкреслював, які за умовами Теплицького договору 1813 р. Росія не має виключного права на вирішення долі Князівства Варшавського, юридично воно належить трьом державам, що підписали договір.

25 травня 1815 р. у Відні був опублікований маніфест Олександра I, звернений «до населення Царства Польського». У ньому оголошувалося про створення Царства Польського в рамках Російської імперії та надання полякам конституції.

Т. Костюшко в цьому зв'язку писав А.Чарторийському, що він дуже вдячний Олександру I за відродження польської нації, але шкодує, що не всі польські землі об'єднані в Королівство Польське²⁶.

Того ж дня Олександр I підписав проект «Основ конституції для Королівства Польського», підготовлений А.Чарторийським за участю М.М.Новосельцева та інших політиків.

При підготовці «Основ конституції» Олександр I користувався їхніми послугами. Проект не мав належної для такого роду документів традиційної преамбули, а починався з розділу «Загальні гарантії». У ньому пояснювалося, що в даний акт ще будуть внесені необхідні поправки, з тим щоб «нова конституція, яку повинно отримати Королівство Польське, могла б стати повністю національною та наблизитися до Конституції 3 травня 1791 р.»²⁷

У ст. I проголошувалося: «Польські провінції, які в силу угод, укладених на Віденському конгресі, приєднані до Росії під окремим найменуванням Королівства Польського, будуть завжди перебувати під скіпетром цієї держави і будуть мати власну національну конституцію, засновану на принципах порядку, законності і свободи»²⁸.

Згодом у Королівстві Польському було створено Тимчасову урядову раду як адміністративний орган. Головою ради став В.С. Ланський, а його членами — А. Чарторийський, М. Новосельцев, Т. Вавжецький, Ф. Друцький-Любецький, «головним секретарем ради» — Ю. Шанявський.

Дипломатична лінія А.Чарторийського в період наполеонівських війн визначалася цілим комплексом факторів як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Серед перших моментів визначальну роль відігравала особиста позиція російського імператора Олександра I стосовно польського питання. А вже потім — міжнародна ситуація, що складалася на європейській арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Kukiel, Marian. Czartoryski and European Unity, 1770–1861. — Princeton: Princeton UP, 1955. — S. 54.*

² *Чарторыйский А. Мемуары. — М.: Терра, 1998. — С.48.*

³ *Zawadzki W.H., A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. — Oxford, 1993. — S. 65–66.*

⁴ Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. I. — М., 1912. — С. 353.

⁵ *Лукашевич А.М. «Пулавский план» Адама Чарторыйского и его влияние на оперативную подготовку России и ход войны 1805 г. с Францией / Лукашевич А.М. // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. — Вып. 5. — Мн.: БГУ, 2010. — С. 197–198.*

⁶ Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 138.

⁷ Там же. — С. 139–140.

⁸ Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 5. — С. 680.

⁹ Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 194–196.

¹⁰ Там же. — С. 197.

¹¹ Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн. Адамом Чарторыйским. — СПб., Изд. Сфинкс, 1912. — С. 157.

¹² Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 240.

¹³ Там же. — С. 240–241.

¹⁴ Там же. — С. 267.

¹⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 7. — С. 699–700.

¹⁶ Мемуары князя Адама Чарторыйского и его переписка с императором Александром I. — Т. II. — С. 275.

¹⁷ Там же. — С. 277.

¹⁸ *Зюзин А.* Трансформация либеральных взглядов императора Александра I и князя Адама Чарторыйского относительно польского вопроса в конце XVIII — начале XIX веков // Сергей Андреевич Муромцев — председатель первой государственной думы: политик, ученый, педагог. Сборник научных статей. Орел: ИД Орлик, 2010. — С. 114.

¹⁹ *Skowronek J.* Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. — Warszawa, 1969. — S. 65.

²⁰ Там же. — S. 68.

²¹ *Zawadzki W.H.* A Man of Honour Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795–1831. — Oxford, 1993. — S. 71.

²² Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 8. — С. 618.

²³ Там же. — С. 620–621.

²⁴ *Макарова Г.В.* Россия и создание конституционного Королевства Польского // Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815–1830. — М.: «Индрик», 2010. — С. 86.

²⁵ Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 8. — С. 636.

²⁶ *Skowronek J.* Adam Jerzy Czartoryjski 1770–1861. — Warszawa, 1994. — С. 123–124.

²⁷ *Handelsman M.* Konstytucje polskie. 1791–1921. — Warszawa, 1922. — S. 35.

²⁸ Внешняя политика России XIX и начала XX века: документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801–1815 гг. — Т. 8. — С. 690.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2012.